

Ivana Jadrić-Kučan – Igor Borzić

STAKLO PUHANO U KALUP IZ BURNUMA

Ivana Jadrić-Kučan
 Odjel za arheologiju
 Sveučilište u Zadru
 Obala kralja Petra Krešimira IV/2
 23 000 ZADAR
 CROATIA
 ijadric@unizd.hr

Igor Borzić
 Odjel za arheologiju
 Sveučilište u Zadru
 Obala kralja Petra Krešimira IV/2
 23 000 ZADAR
 igorborzic@gmail.com

Prakticiranje italskog načina pripreme, prezentacije i konzumacije jela i pića među rimskom je vojskom u Burnumu najbolje uočljivo putem keramičkih i staklenih recipijenata namijenjenih tim aktivnostima. Njihove su količine, podrijetla i raznovrsnosti, razmjerno značenju Burnuma kao ranocarskog legijskog logora i trgovački atraktivnog središta, iznimno velike. Na to najbolje ukazuje arheološki materijal s istraživanja principija logora pohranjen u Arheološkom muzeju u Zadru,¹ te onaj otkriven iskapanjem vojnog amfiteatra koji se čuva u Gradskom muzeju u Drnišu i Arheološkoj zbirci Burnum - Puljani. Među njim su za ovu priliku izdvojene tri manje skupine staklenih predmeta nastalih upuhivanjem staklene mase u prethodno reljefno dekorirane kalupe, što je tehnika koja najvjerojatnije istovremeno nastaje tijekom prve četvrtine I. st. na sirijsko-palestinskom² i sjevernoitalskom tlu³ odakle se dosta brzo širi i na ostala područja rimske države.

¹ ZABEHLICKY-SCHEFFENEGGER - KANDLER, 1979.

² LAZAR, 2003, 46-47.

³ STERN, 1995, 65-66.

Prvu skupinu predmeta predstavljaju vrlo luksuzne i popularne Ennion šalice (Slika 1/1). Unatoč pojavi nekoliko varijanti može se zaključiti da je riječ o skifosoidnim recipijentima koje karakterizira središnji friz dekoriran vegetabilnim, geometrijskim ili pak različitim simboličkim motivima s jednom ili dvije tabule ansate u kojima se pojavljuju natpisi različitog sadržaja: Ennion epoiesen (Ennion me napravio) i Mnethe ho agorazon (Neka se kupac upamti).⁴ U Burnumu su za sada sa sigurnošću evidentirana ukupno dva fragmentarna primjerka od kojih jedan pripada čaši tipa Harden A1i / De Bellis 1A, dok drugi, nešto bolje sačuvan odgovara tipu Harden A2i / De Bellis 2a.D-F.⁵ Riječ je o tipovima koji inače prevladavaju na zapadnomediterranskome području na kojem su zastupljeni isključivo skifosi,⁶ za razliku od Istoka gdje se osim njih pronalaze i nešto složeniji oblici kao npr. amfore, amforisici, vrčevi i dr.⁷ Na karti rasprostranjenosti Enionovih

⁴ HARDEN, 1935, 164-169; DE BELLIS, 2004, 121-190.

⁵ BORZIĆ, 2008, 91-94.

⁶ DE BELLIS, 2004, 175-176, Fig. 37.

⁷ HARDEN, 1935, 195-199.

Slika 1. Staklene posude puhane u kalup iz Burnuma.

proizvoda bilježe se dvije značajnije koncentracije i to ona istočnomediteranska i sjevernoitalska. To je dovelo do ideje da se na oba mjesta uspostavila proizvodna djelatnost i to na način da je majstor nakon djelovanja na Istoku u jednom trenutku iz nepoznatih razloga proizvodnju prebacio na sjever Italije te time utjecao i na uvođenje tehnologije puhanja stakla u kalup na Zapad.⁸ Unatoč tome što je ideja dosta primamljiva nju nije moguće sa sigurnošću dokazati, a kao alternative se spominju teorije po kojima na sjevernoitalskom tlu nije došlo do transfera proizvodnje već do trgovine i kopiranja Enionovih kalupa ili pak imitacije njegovog stila.⁹ Bez obzira na ispravnost ili nedostatke svake od navedenih teorija evidentno je da se jadranski prostor pokazao kao iznimno plodno tlo za plasiranje tih vrsta proizvoda. To dokazuje i situacija na obalnom dijelu rimske Dalmacije koja je s ukupno 9 Enion čaša nakon sjeverne Italije druga regija po njihovoj zastupljenosti na zapadnomediteranskom dijelu rimske države. One su osim u Burnumu evidentirane u tri primjerka također u vojnom okruženju legijskog logora u Tiluriju, dok ostala četiri primjerka dolaze iz rimske kolonije Narone te jednog nepoznatog nalazišta u Dalmaciji, a sve u kontekstima prve polovice I. st.¹⁰ Da njihova pojava ovdje nije slučajna dokazuje i druga izdvojena skupina staklenih predmeta koja pokazuje velike sličnosti s Enionovim proizvodima.

U ovom je slučaju riječ o tzv. Aristeas čašama. Fragmentarno sačuvan burnumski primjerak u tipološkom smislu najvjerojatnije pripada manjoj globularnoj čaši sa središnjim vegetabilno ukrašenim frizom u čijoj se sredini nalazi tabula ansata s natpisom ARI[CTEA]/CKY[ΠRIO]/CEΠO[IEI] (Aristeas Cipranin izradio) (Slika 1/2).¹¹ Vrijednost ovog nalaza proizlazi iz činjenice što je riječ tek o četvrtom Aristeasovom proizvodu (Albonese, Pavia - Collezione Strada,¹² nepoznato nalazište - Constable-Maxwell Collection,¹³ Narona - Augusteum¹⁴). Njegovim pronalaskom potvrdilo se da su u sva četiri slučaja korišteni različiti kalupi za izradu skifosoidnih i globularnih posuda s pretežito vegetabilnom i geometrijskom dekoracijom te različito

organiziranim natpisom. Svi oni uvelike podsjećaju na nešto kvalitetnije Enionove proizvode koji su morali imati idejnog utjecaja na njihov nastanak, no i bez toga je evidentno da je Aristeas vjerno pratio modne i tehnološke trendove koji su se tijekom prve polovice I. st. pojavili u staklarskoj industriji. Unatoč tome što se na tri primjerka Aristeas potpisuje kao Cipranin nije, kao i u slučaju Eniona, ni približno riješeno pitanje mjesta njegova djelovanja. Iako je i to moguće, isticanje podrijetla ne mora ujedno značiti i lokaciju radionice već npr. slavljenje domovine.¹⁵ No, u traženju mogućeg odgovora ne treba izgubiti iz vida distribuciju proizvoda bez obzira na njihov mali broj. Naime, sva tri primjerka kojima je poznato mjesto nalaza dolaze iz sjeverno - istočnojadranskog kruga (Pavia, Burnum, Narona), što odgovara prostoru na kojem se pretežito pronalaze Enionovi skifosi za koje je pretpostavljeno sjevernoitalsko podrijetlo. Prema tome isto se može reći i za Aristeasove proizvode koji u Burnumu i Naroni dolaze iz istih vremenskih konteksta prve polovice I. st.¹⁶ Osnivanje radionica luksuznih staklenih proizvoda na tlu sjeverne Italije u ovo vrijeme ne bi trebalo iznenaditi jer je riječ o gospodarski i trgovački vrlo perspektivnom području koje je opskrbljivalo svoje široko obalno i kontinentalno zaleđe na kojem se pronalaze iznimno velike količine različitih tamošnjih proizvoda (keramike, stakla, poljoprivrednih proizvoda i dr.). Tome svjedoči i treća izdvojena skupina nešto manje luksuznih, ali svakako vrlo vrijednih staklenih predmeta puhanih u kalup.

Riječ je o dvanaestak primjeraka tanko narebrenih globularnih zdjelica jantarne, plave, ljubičaste ili prirodne zelenkaste boje, od kojih se na pojedinim primjercima pojavljuju arkadno spojena rebra ili pak na vruće aplicirane tanke bijele ili prozirne staklene niti koje obilaze gornji, donji ili narebreni dio tijela (Slika 1/3).¹⁷ Takve su zdjelice u literaturi poznate pod nazivom „Zarte Rippenschalen”.¹⁸ Najzaslužniji za njihovu obradu su W. Pfeffer i T. E. Haevernick koji su s obzirom na činjenicu da se one ne nalaze južnije od Atene i Cipra ustvrdili kako ne može biti riječ o proizvodima sirijskih staklarskih radionica.¹⁹ Isti su autori na temelju nalaza

⁸ HARDEN, 1935, 165-169; DE BELLIS, 2004, 121-190.

⁹ McCLELLAN, 1983, 76; MANDRUZZATO, 2007, 186; STERN, 1995, 70.

¹⁰ BULJEVIĆ, 2009, 35-39.

¹¹ BORZIĆ, u tisku.

¹² CALVI, 1965, 9-16.

¹³ THE CONSTABLE-MAXWELL COLLECTION, 1979, 157-160, cat. no. 280.

¹⁴ BULJEVIĆ, 2004, 189, cat. no. 8.

¹⁵ STERN, 1995, 72.

¹⁶ BORZIĆ, u tisku.

¹⁷ JADRIĆ-KUČAN, u tisku.

¹⁸ MORIN-JEAN, 1913, forma 69; CALVI, 1968, grupa G; ISINGS, 1957, forma 17; WELKER, 1974, 18; AUTH, 1976, 50; GOETHER-POLASCHEK, 1977, forma 4; LIGHTFOOT, 1993, 37.

¹⁹ PFEFFER-HAEVERNICK, 1958.

u dobro datiranim grobnim cjelinama odredili da kraj njihove produkcije pada u klauđijevsko vrijeme,²⁰ što se poklapa i sa zaključcima ostalih autora prema kojima se one po prvi put javljaju u kasnoaugustovsko doba, s tim da najveću popularnost dosežu u tiberijevsko-klauđijevskom intervalu.²¹ U tom su se periodu iskristalizirale tri glavne distribucijske zone, ona sjeveroistočne Italije, Slovenije i Hrvatske, zatim sjeverozapadne Italije i Švicarske te naposljetku obalne zone Rajne.²² U svakoj od njih pretpostavljena su i proizvodna središta, a za naše je područje svakako najinteresantnije ono akvilejsko, dok se kao sekundarno može smatrati ono ticinsko. Ona su očito imala dovoljnu proizvodnu snagu da osim „matičnog“ sjevernoitalskog opskrbljuju i čitavo svoje zaleđe s istočnojadranskim područjem na kojem je ovaj tip zdjelica pronađen u relativno velikom broju i to većinom u kontekstima prve polovice I. st., npr. osim u Burnumu pronalazimo ih u Saloni, Jaderu, Enoni, Aseriji, Omišlju, V. Mrdakovici, Tiluriju, Naroni i drugdje, dakle sve jakim i perspektivnim središtima na našoj obali.²³

Ove kratke analize triju skupina staklenih predmeta puhanih u kalup pokazale su da Burnum po značaju i raznovrsnosti arheološkog materijala ni u kojem slučaju ne zaostaje za nekim drugim, možda čak i jačim civilnim ili vojnim središtima ranocarskog doba. Kontekst u kojem su svi oni pronađeni u Burnumu dokazuje njihovu dataciju u prvu polovicu I. st. Naime, riječ je o arteficijelnom kameno-zemljanom nasipu nastalom na velikom škrapastom platou oko 400 m zapadno od logora, a na kojem sredinom I. st. dolazi do gradnje vojnog amfiteatra, a moguće i vježbališnog kampusa.²⁴ Takvu dataciju omogućila je iznimno velika količina kronološki (tiberijevsko-klauđijevski interval) jasno odredivog keramičkog, staklenog i posebice numizmatičkog, ali i ostalog materijala pronađenog u spomenutom nasipu.²⁵ Izuzetno je važan i nalaz znat-

nih količina istovremene različite vojne opreme koja na neki način dokazuje da je sav arheološki materijal zabilježen u spomenutom nasipu u originalu pripadao vojnom, a ne civilnom (*canabae*) kontekstu.²⁶ Upravo stoga je i ovdje prezentirane staklene posude moguće, barem u širem smislu, smatrati vojnom opremom. Naravno, ako se razmišlja o užem značenju tog pojma tada stakleni ili keramički recipijenti svakako ne ulaze u njegov korpus, ali ako se njegovo korištenje postavi u šire okvire u kojima se pod vojnom opremom smatra apsolutno sve što je vojska koristila u svojim svakodnevnim aktivnostima tada i oni zauzimaju vrlo istaknuto mjesto. Nadalje, promatrajući konkretno ovdje obrađene staklene predmete jasno je kako oni zbog svog načina izrade, dekoracije i malobrojnosti, posebice kada je riječ o Ennion i Aristeas proizvodima, spadaju u predmete čija je cijena na tržištu morala biti znatno veća od uobičajeno prisutnih keramičkih ili staklenih prezentacijsko-konzumacijskih recipijenata. Upravo je zbog toga teško očekivati da bi na tržištu za njima posegnuo običan rimski vojnik. Realnije je da se u vojnim okruženjima kakvi su u Dalmaciji bili Burnum i Tilurij njihove vlasnike traži u nekim više pozicioniranim vojnim osobama, a kao takve se u Burnumu tijekom prve polovice I. st. mogu smatrati npr. *legatus legionis*, *tribunus laticlavus*, *praefectus castrorum*, *tribunus angusticlavus* ili pak različiti *centuriones XI. legije*,²⁷ ili pak *praefectus Alae Ale I Hispanorum*.²⁸ Svi oni su dolazili iz italskih obitelji i kao takvi su na novoutemeljenom provincijskom tlu nastojali u posebnim trenucima blagovanja gajiti tradicionalne italske navike za što su ovdje prezentirane posude svojim oblikom i dekoracijom izvedenom u italo-mediteranskom stilu bile idealne. Stoga je očekivati da će buduća istraživanja na Burnumu, ali i drugim jakim dalmatinskim vojnim i civilnim središtima iznijeti nove nalaze ove vrste.

²⁰ PFEFFER-HAEVERNICK, 1958, 76-88.

²¹ GROSE, 1982, 28; GOETHERT-POLASCHEK 1977.

²² CALVI, 1965.

²³ Salona (KIRIGIN, 1984, 124, br. 9), Jader, Enona, Aserija, Osor (FADIĆ, 2001, 292, cat. no. 310-316), V. Mrdakovica (BRUSIĆ, 2000, 29), Tilurij (BULJEVIĆ, 2003, 285, 286, cat. no. 30-33), Narna-Augusteum (BULJEVIĆ, 2004, 119, cat. no. 16).

²⁴ CAMBI- GLAVIČIĆ - MARŠIĆ- MILETIĆ- ZANINOVIĆ, 2006; CAMBI- GLAVIČIĆ - MARŠIĆ- MILETIĆ- ZANINOVIĆ, 2007. Mora se naglasiti da je amfiteatar osim klauđijevske imao i drugu, flavijevsku fazu u kojoj dolazi do njegove monumentalizacije. Tome svjedoči i natpis cara Vespazijana uzidan na južnom glavnom ulazu u amfiteatar.

²⁵ O keramici kod BORZIĆ, 2011. O numizmatičkim nalazima vidi rad M. Glavičića u ovom zborniku.

²⁶ O vojnoj opremi kod ZANINOVIĆ, 2009, 283-290; NALAZI RIMSKE VOJNE OPREME, 2010, 143-176.

²⁷ XI. legija u Burnum najvjerojatnije stiže odmah po osnutku stalnog logora u ranotiberijevsko vrijeme te ostaje sve do 69. g. kada odlazi u građanski rat, a zamjenjuje je Legio IIII Flavia felix. U međuvremenu zajedno s VII. legijom nakon Skribonijanove pobune 42. g. od cara Klauđija biva nagrađena pridjevkom *Claudia Pia Fidelis*, što se jako dobro prati na brojnim epigrafičkim spomenicima. O tome kod CAMBI- GLAVIČIĆ - MARŠIĆ- MILETIĆ- ZANINOVIĆ, 2007, 16-18.

²⁸ Ala I Hispanorum u Burnum najvjerojatnije dolazi neposredno nakon Batonova ustanka 6.-9. g. te po svemu sudeći ostaje sve do Skribonijanove pobune 42. g. kada odlazi u kastel Bem-térj u Aquincumu. Nju u Burnumu po svemu sudeći zamjenjuje Cohors II Cyrrhestarum sagittaria. Vidi kod: CAMBI- GLAVIČIĆ - MARŠIĆ- MILETIĆ- ZANINOVIĆ, 2007, 26; MILETIĆ, 2010, 129-131.

BIBLIOGRAFIJA:

- AUTH 1976: S. H. Auth, *Ancient Glass at the Newark Museum*, 1976.
- BORZIĆ 2008: I. Borzić, *Ennion čaše iz Burnuma*, *Archaeologia Adriatica* **2/1**, 91-101, Zadar, 2008.
- BORZIĆ 2011: I. Borzić, *Keramički nalazi s arheološkog lokaliteta Burnum-Amfiteatar*, doktorska disertacija (rukopis), Sveučilište u Zadru, Zadar, 2011.
- BORZIĆ u tisku: Čaša Aristeasa Cipranina iz Burna, *Vjesnik za povijest i arheologiju dalmatinsku* **104**, Split.
- BRUSIĆ 2000: Z. Brusić, *Arauzona*, Katalog izložbe, Šibenik, 2000.
- BULJEVIĆ 2003: Z. Buljević, *Stakleni inventar*. In: M. Sanader (ur.), *Tilurium I, Istraživanja - Forschungen, 1997.-2001.*, 271-356, Zagreb, 2003.
- BULJEVIĆ 2004: Z. Buljević, *The Glass*. In: E. Marin (ur.), *The Rise and Fall of an Imperial Shrine, Roman Sculpture from the Augusteum at Naron*, 186-209, Split, 2004.
- BULJEVIĆ 2009: Z. Buljević, *Traces of glassmakers in the roman province of Dalmatia*, *Quaderni Friuliani di Archeologia* **XIX**, 35-50, Trieste, 2009.
- CALVI 1965: M. C. Calvi, *La Coppa vitrea di Aristeas nella Collezione Strada*, *Journal of Glass Studies* **7**, 9-16, New York, 1965.
- CALVI 1968: M. C. Calvi, *I vetri romani del Museo di Aquileia*, Aquileia, 1968.
- CAMBI 2001: N. Cambi, *I porti della Dalmazia, Strutture portuali e rotte marittime nell'Adriatico di eta' Romana, Antichita' Altoadriatiche*, **46**, 137-160, Trieste, 2001.
- CAMBI, GLAVIČIĆ, MARŠIĆ, MILETIĆ, ZANINOVIĆ 2006: N. Cambi, M. Glavičić, D. Maršić, Ž. Miletić, J. Zaninović, *Amfiteatar u Burnumu, stanje istraživanja 2003. - 2005*, Drniš - Šibenik - Zadar, 2006.
- CAMBI, GLAVIČIĆ, MARŠIĆ, MILETIĆ, ZANINOVIĆ 2007: N. Cambi, M. Glavičić, D. Maršić, Ž. Miletić, J. Zaninović, *Rimska vojska u Burnumu - L'esercito romano a Burnum*, Drniš - Šibenik - Zadar, 2007.
- DE BELLIS 2004: M. De Bellis, *Le coppe da bere di Ennion: un aggiornamento*, *Aquileia Nostra* **LXXV**, 121-190, Aquileia, 2004.
- GOETHER-POLASCHEK 1977: K. Goether-Polaschek, *Katalog der römischen Gläser des Rheinischen Landesmuseums Trier*, Mainz, 1977.
- GLAVIČIĆ 2007: M. Glavičić, *O municipalitetu antičke Scardone*. In: D. Marguš (ur.) *Zbornik radova Rijeka Krka i Nacionalni park Krka, prirodna i kulturna baština, zaštita i održivi razvitak*. (Šibenik, 5.-8. listopada 2005.), 251-259, Šibenik, 2007.
- GROSE 1982: D. F. Grose, *The Hellenistic and Early Roman Glass from Morgantina (Serra Orlando)*, *Journal of Glass Studies* **24**, 20-29, New York, 1982.
- FADIĆ 2001: I. Fadić, *Antičko staklo u Liburniji*, doktorska disertacija (rukopis), Filozofski fakultet u Zadru, Sveučilišta u Splitu, Zadar, 2001.
- HARDEN 1935: D. B. Harden, *Romano-Syrian glasses with mould-blown inscriptions*, *Journal of Glass Studies* **25**, 163-186, New York, 1935.
- ISINGS 1957: C. Isings, *Roman Glass from Dated Finds*, *Archaeologia Traiectina* **2**, Groningen, 1957.
- JADRIĆ-KUČAN u tisku: I. Jadrić-Kučan, *Rebraste staklene zdjelice iz Burnuma*, *Zbornik radova s Međunarodnog arheološkog kolokvija Rimske keramičke i staklarske radionice, Crikvenica*.
- KIRIGIN 1984: B. Kirigin, *Roman Glass Bowls from the Archaeological Museum at Split*, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* **77**, 121-131, Split, 1984.
- LAZAR 2003: I. Lazar, *Rimske steklo Slovenije*. Ljubljana, 2003.
- LIGHTFOOT 1993: C. S. Lightfoot, *Some Examples of Ancient cast and ribbed bowls in Turkey*, *Journal of Glass Studies* **35**, 22-38, New York, 1993.

- MANDRUZZATO 2007: L. Mandruzzato, Ennion e Aquileia, Le regioni di Aquileia e Spalato in epoca Romana, 185-195, Treviso, 2007.
- McCLELLAN 1983: M.C. McClellan, Recent finds from Greece of first-century A. D. mold-blown glass, *Journal of Glass Studies* 25, 71-78, New York, 1983.
- MILETIĆ 2010: Ž. Miletić, Burnum - vojničko središte provincije Dalmacije, Nalazi rimske vojne opreme u Hrvatskoj, 113-142, Zagreb, 2010.
- MORIN-JEAN 1913: J. Morin- Jean, La Verrerie en Gaule sous l'empire Romain, Paris, 1913.
- NALAZI RIMSKE VOJNE OPREME 2010: Nalazi rimske vojne opreme u Hrvatskoj, Burnum - vojničko središte provincije Dalmacije, 113-178, Zagreb, 2010.
- PFEFFER, HAEVERNICK 1958: W. Pfeffer , T. E. Haevernick, Zarte Rippenschalen, *Saalburg Jahrbuch* XVII, 76-88, 1958.
- STERN 1995: E. M. Stern, Roman Mold-Blown Glass, The first through sixth centuries. Roma, 1995.
- THE CONSTABLE-MAXWELL COLLECTION 1979: Catalogue of the Constable-Maxwell Collection of ancient Glass, London, 1979.
- ZABEHLICKY-SCHEFFENEGGER, KANDLER 1979: S. M. Zabehlicky-Scheffenegger, Kandler S, Burnum I. Erster Bericht über die Kleinfunde der Grabungen 1973 und 1974 auf dem Forum, Wien, 1979.
- ZANINOVIĆ 2009: J. Zaninović, Privjesci s rimske konjaničke opreme iz Burnuma, *Histria Antiqua* 18-2, 283-290, Pula, 2009.
- WELKER 1974: E. Welker, Die römischen Gläser von Nida-Heddernheim, Frankfurt am Main, 1974.